

Timothy E. Gregory

O ISTORIE
A BIZANȚULUI

Traducere de Cornelia Dumitru

POLIROM
2019

Cuprins

<i>Lista ilustrațiilor</i>	7
<i>Lista hărților</i>	9
<i>Lista casetelor</i>	11
<i>Prefață la ediția a doua</i>	13
<i>Prefață la ediția întâi</i>	15
<i>Introducere</i>	17
Capitolul 1. Criza din secolul al III-lea	37
Capitolul 2. Renașterea sub Dioclețian	49
Capitolul 3. Epoca lui Constantin cel Mare	61
Capitolul 4. Secolul al IV-lea : de la Constanțiu al II-lea la Teodosie I	81
Capitolul 5. Secolul al V-lea	107
Capitolul 6. Epoca lui Iustinian	127
Capitolul 7. „Evul întunecat” bizantin : sfârșitul secolului al VI-lea și secolul al VII-lea	151
Capitolul 8. Dinastia Isauriană și iconoclasmul	185
Capitolul 9. Lupte nesfârșite în jurul icoanelor	203
Capitolul 10. Începutul Dinastiei Macedonene	223
Capitolul 11. Apogeul puterii bizantine	243
Capitolul 12. Comnenii	265
Capitolul 13. Consecințele celei de-a patra cruciade	299
Capitolul 14. Începutul declinului	313
Capitolul 15. Sfârșitul imperiului	341
Capitolul 16. Bizanțul după căderea Constantinopolului	357
<i>Glosar</i>	373
<i>Bibliografie generală</i>	379
<i>O selecție de surse primare în traducere engleză</i>	387
<i>Conducători bizantini</i>	389
<i>Cronologie comparată</i>	395
<i>Resurse electronice</i>	399
<i>Index</i>	403

Curând totuși, Muawiyah a început să fie ocupat de evenimentele politice interne. Ultimii ani ai califatului lui Uthman au fost marcați de conflicte civile, iar califul a fost asasinat în 657. Lui Uthman i-a urmat Ali, nepotul Profetului și soțul Fatimei, fiica lui Mahomed. Chiar și așa, nemulțumirile au continuat și Muawiyah (care fusese secretarul lui Mahomed) a fost unul dintre cei mai de seamă oponenți ai lui Ali. Pe fondul acestei lupte, în 659 Muawiyah a încheiat cu împăratul Constans un tratat de pace conform căruia Bizanțul urma să plătească un tribut uriaș.

Scăpat momentan de amenințarea arabă, Constans și-a putut îndrepta atenția spre chestiuni militare urgente din alte zone. De fapt, politica lui Constans al II-lea reprezintă unul dintre cele mai clare indicii ale faptului că bizantinii nu au recunoscut niciodată pierderea Italiei și a Apusului: împăratul și-a făcut planuri să-și mute reședința la Siracuza, în Sicilia. Pe deasupra, profitând de răgazul din Răsărit (început încă din 658), Constans a făcut o demonstrație de putere în „Sklavenia”, cum era numită Peninsula Balcanică. Era prima acțiune împotriva slavilor în 50 de ani și arată că forțele armate bizantine, dacă erau bine organizate și conduse, erau capabile să recucerească Balcanii. Mai mult, Constans a început să aplice măsuri pentru mutarea prizonierilor slavi în Asia Mică, o practică pe care mulți dintre succesorii săi aveau să o continue în anii următori. Împăratul și-a dus armata în Grecia, petrecând iarna dintre anii 662 și 663 în Atena. Alaiul imperial s-a mutat la Roma și în final la Siracuza, unde împăratul și-a stabilit reședința. Totuși, Constans avea mulți dușmani și a trebuit să facă față mai multor răzvrățiri. Măsurile lui fiscale au dus la crearea unei opoziții considerabile în Italia, iar mutarea lui în Occident a stârnit și mai multă nemulțumire, mai ales atunci când Muawiyah și-a asigurat califatul în 661 și a putut relua atacurile asupra teritoriului bizantin. Constans a fost asasinat în 668 pe când era în baie, căzând victima unei lovituri de palat.

În privința măsurilor pe plan religios, Constans a încercat să găsească un compromis, însă nu era dispus să tolereze nicio opoziție. Dorința lui de a consolida puterea bizantină în Italia avea nevoie de consimțământul papalității, considerație care a dus la abrogarea edictului *Ekthesis* dat de Heraclius. Poziția lui era schițată într-o declarație semnată de împărat în 648, numită *Typos*; actul nu condamna neapărat monotelismul, însă porunca îndepărtarea edictului *Ekthesis* din Sfânta Sofia și în esență revenea la *Henotikon*, edictul dat de Zenon, interzicând discutarea controverselor religioase. Bineînțeles, actul nu a soluționat problema și, nu peste mult timp, papa Martin I s-a implicat în controversă. Înainte de a deveni papă, Martin fusese emisar pontifical la Constantinopol, unde îl susținuse pe Maxim Mărturisitorul în lupta împotriva monotelismului, iar în 649 a convocat la Roma un conciliu (Conciliul din Lateran) care a condamnat afirmațiile din *Typos* și l-a excomunicat pe patriarhul din Constantinopol fiindcă acesta susținuse edictul. Firește, împotrivirea față de politica imperială l-a infuriat pe Constans, iar conflictul s-a extins repede. Constans a luat ciudata hotărâre de a-i porunci lui Olympios, exarhul Ravennei, să-l aresteze pe papă pentru trădare. Dar Olympios a ajuns la o înțelegere cu Martin și în cele din urmă s-a proclamat împărat. Constans a trimis un nou exarh la Roma, iar în 653 l-a arestat și l-a adus pe papă la Constantinopol, unde a fost judecat pentru trădare. Papa a încercat să transforme procesul într-un forum pentru discutarea edictului *Typos*, însă manevra nu a fost îngăduită, iar pontiful a fost condamnat la moarte; totuși, sentința a fost comutată și Martin a fost exilat la Chersonesos, unde a murit în 655. Maxim Mărturisitorul l-a susținut pe papă și a condamnat acțiunile lui Constans. În consecință, a fost adus și el la Constantinopol, condamnat pentru trădare în 655 și exilat mai întâi în Tracia și mai apoi în Lazika, în Caucaz, unde a murit în 662. Adversarii politicii religioase

imperiale fuseseră condamnați, dar nu reduși la tăcere: în special Maxim a continuat să scrie în general împotriva amestecului statului în problemele doctrinare. În final, Constans a reușit să-și impună cu forța voința în Biserică, însă papa Martin și Maxim Mărturisitorul erau voci puternice ale independenței Bisericii în fața a ceea ce ei considerau un comportament imperial tiranic. Exemplul lor avea să joace un rol important în controversa izbucnită jumătate de secol mai târziu.

Constantin al IV-lea (668-685)

După câteva ezitări inițiale, Constantin al IV-lea, fiul lui Constans al II-lea, i-a urmat acestuia la tron. Fusese încoronat co-împărat în 654 și la început a domnit împreună cu frații săi mai mici Heraclius și Tiberiu. Primul său act de guvernare a fost să meargă în Sicilia pentru a înăbuși revolta lui Mezizios, unul dintre ucigașii tatălui său, însă în curând a început să aibă probleme serioase de rezolvat pe frontiera estică.

În 668, conflictul din interiorul califatului se sfârșise și Muawiyah deținea ferm controlul. Începând din 663, arabii au invadat și pustiit an după an Asia Mică, însă în fiecare toamnă au fost nevoiți să se întoarcă la bazele din Siria. Muawiyah și-a dat seama că atâta vreme cât Constantinopolul rămânea o fortăreață inexpugnabilă, arabii nu aveau cum să-și consolideze cuceririle în Asia Mică, așa că și-a continuat tactica de încercuire pe mare. În 670, trupele sale au cucerit orașul Cyzic, pe țărmurile Mării Marmara, în fața Constantinopolului, iar în 670 au luat Smirna. În 674, Muawiyah a început un asediu de proporții al Constantinopolului. Asediul se baza pe superioritatea inițială a arabilor pe mare, având în vedere că zidurile pe uscat ale capitalei erau practic inexpugnabile. Asediul a durat patru ani, dar sorții s-au răsturnat într-un sfârșit, când vasele bizantine au ridicat pânzele din Cornul de Aur și au atacat corăbiile arabe pentru prima oară cu „focul grecesc”. Această substanță, a cărei tehnică de producție a fost un secret de stat bizantin necunoscut bine nici până în ziua de astăzi, era pulverizată printr-un sifon și genera un foc practic imposibil de stins. Cercetătorii au propus diferite variante ca substanță de bază a produsului, de la praf de pușcă la un amestec pe bază de țitei; se pare că efectul ei era terifiant și foarte eficient pentru apărătorii Bizanțului. Deși focul grecesc putea fi folosit într-o mulțime de împrejurări, de cele mai multe ori a fost utilizat în înfruntările navale, fiind aruncat de pe punțile vaselor bizantine pe carcasele de lemn ale corăbiilor adversare.

În final, oștile lui Muawiyah au fost nevoite să se retragă (678); deși arabii aveau să amenințe din nou Constantinopolul în viitor, asediul a reprezentat apogeul puterii arabe dezlănțuite împotriva Bizanțului și din acest moment bizantinii au început să își recapete puterea, parțial datorită lentei reorganizări a statului și armatei care se desfășura în această perioadă. Muawiyah și-a dat seama că ocazia imediată fusese pierdută și a semnat un tratat de pace de 30 de ani, cu termeni mult mai favorabili Bizanțului decât cei stabiliți prin înțelegerea încheiată anterior. Prin urmare, dintr-o perspectivă istorică mai largă, asediul Constantinopolului din 674-678 a avut o importanță considerabilă și unii îl consideră mai semnificativ chiar decât bătălia de la Tours (Poitiers) din 732, când forțele lui Carol Martel i-au învins pe arabii din Hispania. Victoria bizantină din 678 a fost prima înfrângere însemnată suferită de arabi din momentul irumperii lor pe scena lumii cu 40 de ani înainte, iar anumiți istorici au considerat-o esențială pentru apărarea Europei și a civilizației europene. Astăzi, asemenea opinii sunt în mare parte demodate și de obicei istoricii pun

accentul pe puternicele legături dintre arabi și puterile creștine în Europa medievală timpurie, însă nu încapă îndoială că victoria dobândită de bizantini în acest moment a fost hotărâtoare pentru supraviețuirea însăși a imperiului.

Constantin al IV-lea a încercat și să stabilizeze situația în Apus. A semnat un tratat de pace cu longobarzii, care își croiseră drum până în sudul Italiei, cucerind mai multe fortărețe bizantine. Mai puțin succes a avut în Balcani și a fost obligat să recunoască colonizarea bulgarilor la sud de Dunăre.

Ilustrația 7.2. Qasr Amra, probabil cel mai cunoscut dintre așa-numitele „Castele din deșert” din Iordania. Aceste structuri au fost construite la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea în tâșia de deșert cunoscută acum ca estul Iordaniei. Se pare că edificiile – toate dovedind o legătură directă cu arhitectura bizantină – au fost folosite de primii umayyazi, inclusiv de calif, ca reședințe de vânătoare și destindere. Adesea erau decorate cu fresce conținând reprezentări antropomorfe și scene de vânătoare. Este posibil ca fortăreața Qasr Amra să fi fost construită de califul al-Walid; avea o baie în stil roman și o reprezentare rememorabilă a cerului nocturn pictată pe suprafața rotundă a interiorului uneia dintre cupole. Fotografie: Timothy E. Gregory

În chestiunile religioase, Constantin a urmat exemplul predecesorilor săi, încercând să pună capăt disputelor legate de credință. În 680 a convocat al șaselea conciliu ecumenic la Constantinopol, în vederea soluționării vechii probleme a monotelismului. În orice caz, până în acest moment majoritatea Bisericilor monofizite din Răsărit fuseseră pierdute de imperiu și aparent inutila căutare a unui compromis nu își mai avea rostul. Prin urmare, Conciliul a decretat că, în conformitate cu doctrinele de la Calcedon, Hristos are două „voințe” și două „energii” (deși acestea sunt unite în mod inseparabil). Adunarea a condamnat monotelismul și a aruncat anatema asupra celor care îl susținuseră, inclusiv asupra unui papă și a mai multor episcopi din Constantinopol; imaginea celor care se împotriviseră monotelismului, printre care și Maxim Mărturisitorul, Sofronie al Ierusalimului și papa Martin I, a fost reabilitată.

Caseta 7.6. *Miracolele Sfântului Artemios*

Potrivit tradiției, Artemios a fost un funcționar imperial arian din secolul al IV-lea, persecutor al păgânilor și al creștinilor ortodocși. Conform lui Filostorgiu, istoric al Bisericii, a fost executat de Iulian Apostatul, corpul său fiind adus la Constantinopol și înhumat în biserica Sfântul Ioan Prodromos (Înainte-mergătorul, de obicei numit Botezătorul în Occident). Aici sfântul a început să săvârșească vindecări miraculoase și a atras mulțimi de oameni – în majoritate bărbați care aveau probleme cu organele de reproducere.

Prin anii 680, un autor anonim a așternut în scris o serie de relatări ale acestor miracole, la care, după toate aparențele, fusese martor ocular; probabil povestirile le erau citite suferinzilor câtă vreme stăteau în biserică așteptând ca sfântul să li se arate și să li vindece. Povestirile transmit sentimentul legăturii directe și arată modul în care se credea că sfinții intervin și rezolvă probleme urgente de viață și de moarte, de durere și suferință. Ele mai arată că practica antică a incubajului a supraviețuit în Bizanț. În Antichitatea păgână, pacienții dormeau într-o secțiune special amenajată în sanctuar, pregătindu-se pentru apariția zeului (de obicei Asclepios) care avea să li vindece. Ritualul se desfășura în mod foarte asemănător în biserica Înainte-mergătorului din Constantinopol în secolul al VII-lea.

Primul miracol. Un anume tămăduitor, pe nume Anthimos, avea un fiu de vreo 20 de ani care avea o boală primejdioasă a testiculelor, așa încât nu mai avea putere nici măcar să meargă singur la latrină. Tatăl i-a adus pe o targă la biserica Înainte-mergătorului, unde se află acum preacinstitele moaște ale sfântului și slăvitului Artemios, și a făcut toate cele pe care le săvârșesc cei cu asemenea boli. Apoi, într-o noapte, sfântul martir i s-a arătat în vis sub înfățișarea tatălui său Anthimos și i-a spus: „Lasă-mă să văd ce ai”. Iar fiul lui Anthimos, despuindu-se de haine, i-a arătat; făcând acestea, Artemios i-a apucat testiculele și le-a strâns așa de puternic, încât acesta s-a trezit și a urlat de durere, stăpănit încă de înfricoșătorul vis. Neliniștit și îngrijorat că boala i se înrăutățea, după ce și-a atins locul suferind, și-a dat seama că nu mai avea dureri și că testiculele lui se însănătoșiseră.

Al șaptelea miracol. Un tânăr pe nume Platon, încrezător în junețea sa și, cum le place tinerilor să facă, luându-se la întrecere cu măsura tăriei sale, a pus rămășag că va ridica lespede de piatră a balanței unui negustor de lemne și că o va pune pe umăr. După ce s-a făcut rămășagul, el a luat lespede și, pe când se căznea s-o pună pe umăr, măruntaiele lui s-au rupt, dând într-o asemenea hernie încât privitorii erau uluiți de imaginea acesteia. Niște oameni buni i-au povățuit spunându-i: „Nu te lăsa pe mâinile unui doctor, ci mergi la [biserica] Sfântul Ioan în Oxeia, apropie-te de Sfântul Artemios și el însuși te va tămădui. Căci zi de zi săvârșește asemenea minuni”. Așa că după ce a fost ridicat de unii dintre ei, a fost dus pe o targă, căci viața îi era primejdioasă. Așteptând câteva zile și suferind dureri înfricoșătoare, l-a văzut într-un vis pe Sfântul Artemios, care i-a zis: „Păi, de ce îndrăgești așa de mult rămășagurile? Vezi, ai lucrat împotriva sufletului și trupului tău”. Și l-a îndemnat să nu mai facă niciodată vreun rămășag și, spunând aceste lucruri, l-a călcat pe stomac. Iubitorul de întreceri s-a trezit din somn și a fost tămăduit de durerea și de rana lui. Mulțumind lui Dumnezeu și martirului pentru întorsătura pe care o luaseră lucrurile, s-a dus acasă bucuros. Toți cei ce aflaseră de nenorocirea lui, văzându-l iarăși sănătos, l-au slăvit pe Dumnezeu, care își revărsase milostivirea asupra lui (Virgil S. Crisafulli și John W. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios: A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Leiden, 1997, pp. 79, 91).

Domniile lui Constans al II-lea și a lui Constantin al IV-lea au fost esențiale în crearea unei baze pentru stabilitatea militară din deceniile următoare. Marea confruntare cu arabii nu venise încă, însă transformările la nivel organizațional și finanțarea puterii navale (mai

ales de-a lungul unei serii de baze insulare din Constantinopol, prin Marea Egee, până în Occident și Italia) s-a realizat o relansare a Bizanțului. Izvoarele scrise nu ne permit să înțelegem precis această perioadă, însă descoperirile arheologice, studiul sigiliilor funcționarilor *kommerkiarioi* și implementarea unei noi tehnologii militare (ca focul grecesc, de pildă) s-au dovedit importante pentru restabilirea puterii bizantine.

Iustinian al II-lea, prima domnie (685-695)

Constantin al IV-lea a murit în 685. I-au supraviețuit soția, Anastasia, și cei doi fii ai lor, Iustinian și Heraclius. Iustinian nu avea decât vreo 17 ani la moartea tatălui său, dar se pare că intronarea lui nu a fost contestată de nimeni. În ciuda tinereții sale, Iustinian a adoptat o politică amplă și agresivă pe mai multe fronturi. Din punct de vedere militar, la începutul domniei sale, armatele bizantine au obținut succese împotriva arabilor, cu toate că raidurile arabe adânc în interiorul Asiei Mici l-au obligat să se retragă din Armenia și din alte zone în care reușise să impună din nou puterea bizantină. Aceste victorii i-au permis lui Iustinian să organizeze campanii destul de reușite în Peninsula Balcanică, unde a continuat și el politica transferării de populație, stabilindu-i pe slavi în Asia Mică și aducând în Balcani locuitori din Est.

Mergând pe urmele tatălui său și în chestiunile religioase, el a ratificat condamnarea monotelismului. În 691-692 a convocat Conciliul Quinisext (Conciliul trulan), ținut în palatul imperial din Constantinopol. Spre deosebire de cele imediat anterioare, acest conciliu nu s-a ocupat în primul rând de o controversă teologică, ci de problemele cotidiene privitoare la moralitate și la administrarea Bisericii. Hotărârile conciliului au ajuns până la noi și ne oferă o imagine de ansamblu importantă asupra vieții din această perioadă, nu numai în ceea ce privește viața Bisericii și a membrilor clerului, ci și a mirenilor.

Iustinian al II-lea era extrem de pios și a dus la bun sfârșit programe arhitectonice și iconografice remarcabile, printre care se numără și realizarea tricliniului din palatul imperial. Deosebit de importantă a fost hotărârea lui Iustinian de a folosi un portret al lui Hristos ca element principal pe monedele bizantine de aur. Înaintea lui, bizantinii ezitaseră, din diferite motive, să plaseze figura lui Hristos direct pe monede, însă Iustinian a schimbat acest obicei și a mutat propriul portret pe reversul monedei, un indiciu clar al triumfului idealului conturat de Eusebiu pentru monarhia bizantină: Hristos era adevăratul cărmuitor, în timp ce împăratul era viceregentul și apropiatul lui.

Împărații slabi și cvasianarhia (695-717)

În ciuda succeselor obținute de Iustinian al II-lea, a început să se formeze o opoziție împotriva lui, mai ales față de măsurile lui fiscale drastice. În 695 a izbucnit o răscoală condusă de unul dintre cei mai buni generali ai lui Iustinian, Leontios, un isaurian căzut în dizgrația împăratului. Revolta a reușit, iar Leontios a devenit împărat. Iustinian a fost mutilat prin tăierea nasului; din acest moment a fost cunoscut ca „Rhinotmetos” („Nas tăiat”) și este posibil ca el să fi purtat un fel de proteză din aur ca să își ascundă desfigurarea. Fostul împărat a fost exilat la Chersonesos, pe țărmul nordic al Mării Negre.

Leontios (695-698) a condus imperiul pentru scurt timp, domnia lui fiind marcată în special de izbucnirea unei epidemii de ciumă. Împăratul l-a trimis pe Apsimaros, comandant al flotei, în Africa de Nord, în încercarea de a lua înapoi regiunea de la arabi. Inițiativa a eșuat, însă Apsimaros a fost proclamat împărat și a cucerit Constantinopolul cu ajutorul facțiunii verzilor, fiind încoronat cu numele Tiberiu al II-lea (698-705). Tiberiu a fost activ în consolidarea fortificațiilor din imperiu, reparând zidurile dinspre mare ale Constantinopolului, și a intervenit militar în Cipru și Siria.

Totuși, în timpul exilului în Chersonesos, Iustinian al II-lea s-a aliat cu hanul hazarilor, cu a cărui soră s-a căsătorit. Hazarii se stabiliseră în Caucaz și în nordul Mării Negre cel puțin din vremea lui Heraclius, fiind aliați tradiționali ai bizantinilor împotriva persanilor și, mai târziu, împotriva arabilor. Mai mult, le-au acordat bizantinilor un ajutor important pentru controlarea capătului vestic al coridorului stepei care ducea din Asia Centrală până la frontiera cu Dunărea, un spațiu care a constituit dintotdeauna o zonă-cheie în politica externă bizantină.

Cu ajutorul hazarilor, Iustinian s-a întors la Constantinopol și a acaparat din nou tronul (705-711). Iustinian al II-lea a fost unul din foarte pușinii conducători bizantini care au dobândit tronul pentru a doua oară și singurul împărat care a domnit după ce fusese desfigurat. Iustinian și-a încoronat soția, pe Teodora, ca împărăteasă, prima femeie de neam străin care a deținut această cinste. În timpul celei de-a doua domnii, Iustinian al II-lea și-a reluat politica din prima domnie, repunând în circulație o serie de monede decorate cu bustul lui Hristos și promovând o ambițioasă politică externă în relațiile cu longobarzii, papalitatea și bulgarii din Vest, în timp ce arabii au invadat Asia Mică sub conducerea lui Maslama. Iustinian a trimis o flotă împotriva orașului Chersonesos, însă trupele s-au răzvrătit și l-au proclamat împărat pe comandantul lor, Bardanes, cu numele Philippikos. Ajutat de hazari, Philippikos a cucerit Constantinopolul în 711, iar Iustinian al II-lea a fugit din capitală.

În mod surprinzător, Philippikos a readus în discuție chestiunea monotelismului și a convocat un sinod bisericesc care a abrogat ultimele decizii în privința doctrinei. Domnia lui Philippikos a fost un eșec din punct de vedere militar, arabii obținând un șir de victorii răsunătoare. Probabil tocmai din acest motiv a izbucnit o altă revoltă militară, iar în 713 Philippikos a fost înlăturat și orbit.

Artemios, funcționar la curte, a fost proclamat împărat cu numele Anastasios al II-lea (713-715). El a anulat imediat măsurile religioase ale predecesorului său, restabilind hotărârile conciliilor care au fost respinse de Philippikos, iar în 715 l-a instalat pe Gherman ca patriarh al Constantinopolului; Gherman, teolog de seamă și autor de poezie religioasă, avea să joace un rol important în controversele care au izbucnit curând. Anastasios a intuit corect că arabii plănuiau un alt atac masiv asupra Constantinopolului și a pregătit orașul pentru asediu, fortificând zidurile și adunând o cantitate însemnată de provizii. Cu toate acestea, o nouă revoltă militară a adus sfârșitul lui Anastasios al II-lea, urcându-l pe tron pe Teodosie al III-lea (715-717). Este posibil ca noul împărat să fi fost fiul lui Tiberiu al II-lea, căruiu Iustinian al II-lea i-a cruțat viața când a revenit la putere în 705. Și Teodosie era conștient de iminența pericolului arab, motiv pentru care a încheiat o coalțiție cu hanul bulgar Tervel, probabil pentru a-și asigura spatele în eventualitatea unui asediu arab. Însă după o nouă revoltă militară și ascensiunea la tron a lui Leon al III-lea, Teodosie a fost obligat să abdice și s-a călugărit.